

Старо-церковно-слов'янські елементи в українській літературній мові

1. ДОТЕПЕРІШНІ ДОСЛІДИ

Вплив Церкви й релігії на українську літературну мову досі належно не просліджений. Одним одна стаття під шовищим наголовком, з-під пера недавно по-мерлого українського мовознавця д-ра Євгена Грицака, надрукована в автоконспекті в «Księga Referatów, 2 Międzynarodowy Zjazd Slawistów (Filologów słowiańskich), Sekcja 1. Warszawa 1934», стор. 34-38, подає тільки загальні напрямні досліду, не вносячи відповідного матеріалу, ані не відмежовуючи мовного посередництва, зокрема грецького й старо-церковно-слов'янського (старо-болгарського). Щодо цього останнього, то з деякими застереженнями можна користуватися теж і для української мови студією М. Фасмера: Греко-слов'янські этюди. III. Греческія заимствованія въ русскомъ языке. (С.-Петербургъ. 1909), зокрема, коли йде про релігійно-церковні термінологічні запозички з грецької мови в старо-й середньо-українську добу розситку літературної мови. Щождо старо-церковно-слов'янського посередництва, точніші старо-церковно-слов'янських елементів в українській мові, то крім студії А. Пашене: «Die semasiologische und stilistische Funktion der trat/torot-Alternationen in der altrussischen Sprache, Heidelberg, 1933», що подає теж матеріал із старо-українських пам'яток, можна вказати на авторів: Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови (Мюнхен, 1947), де в окремих розділах з'ясовується та наводиться відповідний матеріал про “фонетичні прикмети українізованої старо-церковщини в давню добу” (стор. 55-64) і в середню добу (стор. 69-71) та про “фонетичні церковно-слов'янізми в українській літературній мові від Котляревського” (стор. 72-82), врешті про “флексійні прикмети українізованої старо-церковщини” (стор. 119-125) та про “флексійні церковно-слов'янізми в українській літературній мові від Котляревського” (стор. 126-128). На основі матеріалу, поданого в цій праці, та й на основі нових розшуків, що ми їх перевели в міжчасі, можна сказати про вплив старо-церковно-слов'янської мови коротко ось що:

Старо-церковно-слов'янські елементи в українській літературній мові від Котляревського відносяться однаково як до граматичних, так і до лексикальних запозичок. Кількісно вони обхоплюють куди меншу кількість випадків, як це, напр., у російській мові. Якісно наявність цих елементів зумовлена, з одного боку, впливами Церкви й релігії на українську мову, з другого боку — літературними традиціями старої й середньої доби, зокрема, коли йде про певну стилістичну функцію, як, напр., піднесений настрій, релігійний патос, то знову глум, іронію й ін.

Спробуймо розглянути деякі з цих елементів на основі призбираного матеріалу.

2. ФОНЕТИЧНІ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНІЗМИ

З фонетичних елементів старо-церковно-слов'янської мови в сучасній українській літературній мові треба назвати насамперед:

а) неповноголосі форми, тобто форми з звуковими групами -ра-, -ла-, -ре/рі-, -ле/лі-, замість форм із -оро-, -ере-, -оло- між приголосівками. І в українській народній мові, і в мові окремих письменників можна відрізнити з цього погляду дві основні категорії слів:

1) слова, що виступають як дублетні форми, часто з іншим функціональним забарвленням, напр.:

<i>ворог</i> (неприятель)	— <i>враг</i> у прокльонах;
<i>порох</i> (пил)	— <i>прах</i> у звороті: розбити на прах!
<i>голос</i> (згук)	— <i>глас</i> у церковному співі;
<i>ворота</i> (брама)	— царські <i>врата</i> в церкві й т. ін.;

2) слова, що виступають тільки в повноголосій або тільки в неповноголосій формі, напр.:

з одного боку: ворона, сторожа, сковорода, колода, долоня, молодого й т. д., з другого: празник, прапор, влада, область, благий і інш.

Слова обох типів зустрічаємо майже в усіх українських письменників нової доби.

В "Енеїді" І.в. Котляревського вживаються такі неповноголосі форми, як *враг*, *вражий*, *врем'я*, *пред*, *плін*, тощо. Тут і там подибуємо дублетні форми без функційного зрізничкування, напр.:

Як ось узріли пред собою побіч:
Чрез річку в пекло перевоз.

Про долю злу свою балакав,
Що через річку не везуть.

В "Кобзарі" Т. Шевченка та й у його пізніших віршах подибуємо такі неповноголосі форми, як *сребро=злато*, *собор тисячеглавий*, *драгим елеем* (хоч: *парчі дорогої*), *на древі* (хоч: *високі гнулись дерева*) або:

главу терном увінчали супроти: — поникли голови козачі;
ви огласили юродивим — пайшовсь один козак,
святого лицаря, що царство все оголосив, і ін.

П. Кулішеві теж не чужі слова без повноголосу. Ось якими словами починає він свою поему "Україна" (1843):

“Благодареніс Господу, нема в світі благочестивої землі над нашу Україну; а було ж колись таке врем’я, що й вона не знала ще віри християнської..., аж поки в Києві воцаривсь великий князь *Владимір*...”.

Побіч інших неповноголосих форм у Куліша, як поздравляти, празник, вражда, благ, благочестіс тощо, подибуємо в нього й дублети на зразок:

Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти, — або:

Золота й срібла од Молдави
брати не схотіли,
супроти: — А срібло=злато на три часті
лаювали.

Ось декілька прикладів із новіших авторів:

І в. Франко : стражники, благо, благодать, блаженний, благородная, владия, глас і ін.;

Л. Українка : вражий (побіч: ворожий у тому самому значенні), прапор, храм, владар, владарка й ін.;

М. Коцюбинський: в народніх висловах типу: Ну, здихай, враз тебе бери; крім цього: храм, благати, поблагословити й ін.;

П. Тичина: *смрад, храм, прапор і ін.*

М. Рильський: *град, храм, блаженний, підвладний тощо;*

М. З е р о в : древо, благословенний, невблаганный, сладар, владний,
владика, глас, золотоглавий тощо;

Ю. Клен: блажен, благословені, златоглав(ий) і ін.;

В. Барка : громоглагольний, благоліпний храм, чи:

Од них очищений оазис кут
благословлю і оглашу дзвінким
дитячим сміхом по рясних садах
і возвраню сквернити дах.

(“Білий світ”, стор. 157).

б) Форми з групою жд, щ, замість (ð)ж, ч.

З уваги на окремий, специфічний, розвиток первісних сполучок дй, ти в українській мові, а саме (ð)ж, напр., межа (з старого: меджа, пор. назуву *Меджилаборці*), та ч, напр., свіча, треба визнати всі форми з жд та щт на цьому місці за церковно-слов'янізми. Старе щт з часом почали читати й вимовляти на українському ґрунті, як щ, ѹ тому такі форми, як живущий (замість: живучий), цілющий (зам. цілючий), треба визнати теж за церковно-слов'янізми.

Як цікавий приклад може нам послужити слово *вождь*, що має на західньо-українських теренах відповідники: старо-церковно-слов'янське: *вождь*; побіч діялектичних: *водж*, *вож* (та розбудованих: *вожака*, *вожатий*, *вожай*). У Ів. Франка подибуємо форму *водж* (що, ѹ не розуміючи, коментатор повного видання творів пояснив як “помилку”, з переставленням букв д та ж!) — один із нерідких діялектизмів у його лексиці. З Франкових текстів попало це слово теж і в “Українсько-німецький словник” Кузелі-Рудницького (Ляйпциг, 1943, стор. 122), як український відповідник старо-церковно-слов'янського *вождь*.

В українських авторів XIX та ХХ ст. подибуємо такі приклади на ці форми:

Котляревський: осужденні, пересуждали, порожденні, обіща-тися й ін.;

Шевченко: нарожденного, просвіщені, живуща, немовляща, бо-лящих тощо;

Куліш: Рождество, потверждас, между військом, рушницею награж-даас, всемогущу й ін.;

Франко: страждання, розвидняючийся день і ін.;

Л. Українка: страждання;

Ю. Клен: страждань, страждущих і ін.;

Барка: страждання, рождати, слава нерожденним! і ін.;

в) Неікані форми.

Виходячи з системи класичної старо-церковщини та українізованої пізнього типу, треба визнати такі слова, як:

Бог супроти іканого народного *Пан-Біг*,

Матер-Божу матір,

плоть, род рід та ін.,

за фонетичні церковно-слов'янізми. Ось декілька прикладів із авторів:

Котляревський: покойник, Бог поможе серцям вірним, ввесь святий закон, чесний род і ін.;

Шевченко: до слоз, вольний розум, война, род лукавий, тощо;

Куліш: помоч, гром, дом і ін.

В усіх ужитих випадках неікані форми мають функцію архаїзації тексту. Інколи, однаке, вони зумовлені вимогами рими, напр.:

(Ішли...) долиной, полем і ліском,

Як-ось забачили і хати

І ввесь Плутонів царський дом. (Котляревський).

... кровавих тяжких слоз,

а їх чимало розлилось. (Шевченко);

Красо України Подолля!

Розкинулось мило, недбало.

Здається, що зроду недоля, .

Що горе тебе не знавало! (Л. Українка) й б. ін.

г) Інші фонетичні церковно-слов'янізми.

Неповноголосі форми, групи жд, щ ѹ неікані слова — найважливіші фонетичні церковно-слов'янізми, що їх ми подибуємо в українській літературній мові нової доби. Та побіч цих явищ знаходимо тут і там деякі інші фонетичні церковно-слов'янізми, зокрема в старших авторів.

Так, напр., неповного голосе “л” в “Наталці Полтавці” Котляревського при стилізації макаронічної мови Возного:

Од юних літ не знал я любові,
Не ощущал вожження в крові,
Как вдруг предстал Наталки вид ясний... і т. д.

В Куліша в стилізованих козацьких думах:

Ти, земле турецька, ти віро бусурменська!
Ти еси наполнена сребром златом... (Україна) й ін.

Хоч рідко, вживає таких форм і Шевченко:

Тихолюбцям святым, Творче неба й землі,
Долгоденствіс їм на сім світі пошли... (Молитви, 4);
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля. (Осії, глава 14).

Цікаве в Шевченка вживання преійотованого *a*, напр., у слові “янгол” та архаїчного старо-церковно-слов'янського “ангела”, відповідно до стилю поодиноких віршів:

... спить собі дитина, —А чистих серцем — коло їх
мов янголяточко в раю. (Марія). Постави ангели свої. (Молитви, 2).

3. МОРФОЛОГІЧНІ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНІЗМИ.

Крім фонетичних церковно-слов'янізмів, в українській літературній мові від Котляревського подибуємо й морфологічні, а саме в ділянці словотвору їх відміни. Функції одних і других ті самі: архаїзація тексту, стилізація певного настрою й врешті віршово-структуральні (формальні) функції (асонанси, ритм, рима).

Щоб не переобтяжувати цих рядків надміром матеріалу, постараємося з'ясувати морфологічні церковно-слов'янізми прикладами з мови Т. Шевченка на основі праці В. Сімовича: Дещо про Шевченкову архаїзовану мову (“Сьогочасне й Минуле”, т. 3-4, Львів, 1939, стор. 39-51). Автор наводить, між іншим, такі цікаві приклади:

а) із словотвору: нарости — тель (обличитель, благовіститель, розпинатель); — іс (униніс, довготерпініс); нестягнені форми в наростику — ьство (пророчество, козачество); наросток =ъ у прикметниках (орлім оком, на бороду Аароню, овній, тощо); приростки: воз=, вос= (возлагати, воспрянути, воспіти, воскликати...), со= (создати, соблюдити), із=, іс= (ізбавити, ізбрати, іскуплені раби, неізреченний...), низ= (низ послати) й ін.

б) із поля відміни: такі форми, як царей, пастирей, сло-веса, церков Богданова, без весл; форми двоїни: два года, два лихтаря, рученята сховавши в рукава й ін.; іменні форми прикметника: я стар був, немощен, люта зла не вдіш нікому, муж свята побили тощо; так само складна форма прикметників: над божийм народом...; старі діеслівні форми: нашо вісши, буди, постави, умре муж велий, поживе Давид, зокрема форми від діеслова “бути”: дурна еси та нерозумна, пішла еси, прозрів еси й ін.; дієприкметники стра-дальні на =мий: незнаємий, незаходимий, огнем неспалиме, неісходима...

Морфологічні церковно-слов'янізми виступають і в мові інших українських авторів ХІХ століття. Як приклад віршового (римового) зумовлення старих форм у флексії, можна навести місце з “Енеїди” Котляревського:

Чого сумує пан Еней,
І все на ус собі мотала,
Щоб умудритися і сї...

А ось один із найновіших поетів: (В. Барка: Білий світ, 45).

Ясніс доля, зіронька таємна, як над могилою ромен.
І знов огніс корогва надземна, і знак добра благословен.

4. ЛЕКСИКАЛЬНІ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНІЗМИ

Важко в деяких випадках сказати, чи дане слово граматичний, чи лексикальний старо-церковно-слов'янізм. Залежить, з якого погляду його розглядати. Бож немає сумніву, що деякі, напр. із неповноголосих форм, належать рівночасно й до словника й мають у сьогоднішній українській літературній мові функції окремих архаїзмів-лексем. Це передусім ті, що не мають для себе дублетних відповідників, напр., *прапор*, *власть*, *благо*, *страждання*, *цілющий*, *плоть*, *всеношна* тощо.

У згаданій розвідці про Шевченкові архаїзми Сімович наводить у цій кастигорії, між іншим, такі слова: *злодій* (в значенні: злочинець), *соузник*, *сопутник*, *врага не буде, супостата, путь святий*, на *про* стати, *кроткий про-рок*, *младенчі слізози, во врем'я оно, длань, куща (=хата), чадо, молебствіе, бебряний, бездиханий, велелюдний, пребезумний* і т. д. Коли не знайти таких слів, як останні, в лексиці староукраїнських чи старо-церковно-слов'янських пам'ятках (напр. *велелюдний, пребезумний...*), то це знак, що Шевченко (чи інші поети) новотворили за старо-церковно-слов'янськими зразками.

І в наші дні модерні українські автори залишки вживали лексикальних церковно-слов'янізмів для стилістичної архаїзації тексту. Згаданий В. Барка, напр., пише:

- Утішся, *страстотерпнице!* Нема
дурного *беззаконія* над нами...
або:
Починається степу місячний сон
і *всеношна* серед зелених звізд...,
чи врешті:
... до Царських до Воріт спішить собору
і всіх пита: "простіть, кому ми раді,
вінчанному тирану й злому *вору*,
новому Іроду на Україні
і *ключодержую* в царстві тьми. (Білий світ, 102).

5. КІНЦЕВІ УВАГИ

Граматичні (фонетичні, словотворчі, флексійні й синтаксичні) та лексикальні церковно-слов'янізми, що їх знаходимо в сьогоднішній українській літературній мові, зокрема в поетичній мові, це невідлучна складова частина системи цієї мови. Основні функції їх це:

а) архаїзація тексту, зокрема в творах, що їх зміст в'яжеться з Біблією чи з окремими більше відомими творами з староукраїнського письменства;

б) окрема стилізація вищих почувань, пророчого патосу, піднесеного настрою, прокльону, інколи ж легкого насміху, глуму, сарказму, іронії, тощо;

в) формально-поетична функція, зокрема рима, асонанс тощо.

На тлі старих церковно-слов'янізмів та за їхніми зразками, поети утворюють свої власні, такі, що їх давня церковщина не знає; це архаїзми-новотвори.

Церковно-слов'янізми наявні однаково в мові старших українських письменників (Котляревського, Шевченка й ін.), як і в мові новіших чи найновіших українських авторів (Рильського, Клена, Барки тощо). Їхня наявність — це один із формальних зв'язків із старо- та середньо-українською добою в історії української літератури. З семантичного боку, вони — один із засобів, що їх можна використовувати в поетичній мові для певних стилістично-значеневих чи формально-віршових функцій.

Докладне й вичерпне з'ясування наявності їх у мові поодиноких авторів, як теж і в народній мові, це справа майбутніх мово- й літературознавчих монографічних студій. Мета цих рядків — вказати, на основі декількох прикладів, на існування цієї проблеми та накреслити для спеціяльних дослідників загальні напрямні дальнійшої праці.

Ярослав Рудницький
